

ZYGMUNT BAUMAN

L'era de la nostàlgia

Amb les paraules següents (per si de cas el lector no se'n recorda) s'expressava Walter Benjamin a la seva obra *Tesis de filosofia de la història*, redactada al principi del 1940, a propòsit del missatge transmès per l'*Angelus Novus* (rebatejat «Àngel de la Història»), un quadre de Paul Klee de l'any 1920:

El rostre de l'àngel de la història mira cap al passat. On nosaltres percebem una cadena d'esdeveniments, ell veu una catàstrofe única que amuntega ruïna sobre ruïna i la llança als seus peus. Prou que voldria ell aturar-se, despertar els morts recompondre tot allò destrossat, però des del paradís bufa un huracà que se li enreda a les ales, i que és tan fort que l'àngel ja no pot tancar-les. Aquest huracà l'empeny irresistiblement cap al futur, al qual dóna l'esquena, mentre la runa s'eleva al seu davant fins al cel. Aquest huracà és el que nosaltres anomenem progrés.

Si observéssim detingudament el dibuix de Klee, quan ja fa gairebé un segle que Benjamin va posar per escrit la seva intuïció profundíssima i sens dubte incomparable, de nou sorprendríem l'Àngel de la Història remuntant el vol. El que més ens sobtaria, però, seria adonar-nos que la figura ha començat a canviar de sentit, com si l'haguéssim sorprès en el moment de fer un viratge en rodó: el seu rostre ja mira

Reproduïm aquí la Introducció al llibre *Retrotopia*, darrera obra del gran sociòleg polonès, recentment desaparegut. *Retrotopia*, en traducció de l'anglès de Josep Sampere, ha estat publicat en català per l'editorial Arcàdia aquesta primavera de 2017. Volem agrair vivament la gentilesa dels editors d'Arcàdia en autoritzar la publicació d'aquest text a *L'Espill*

del passat cap al futur, mentre l'huracà li empeny les ales cap enrere, un huracà que aquesta vegada bufa des de l'infern de l'esdevenidor, un infern imaginat, previst i temut per endavant, en direcció al paradís del passat (o més aviat la seva idealització retrospectiva, un cop perdut i convertit en una ruïna), si bé ara, igual que abans, el vent se li enreda a les ales amb tanta fúria que «l'àngel ja no pot tancar-les».

El passat i el futur, podríem dir a tall de conclusió, han estat reproduïts, al dibuix que ens ocupa, en el moment d'intercanviar els seus respectius vicis i virtuts, els quals, com suggeria Benjamin, ja va enumerar el mateix Klee ara fa un segle. Avui dia és el futur, que sembla haver-se guanyat l'escarni públic després de veure's devaluat pel seu caràcter informal i indòmit, el que hem inclòs a la llista de morosos. I avui dia li correspon al passat d'ocupar un lloc a la llista de bons pagadors, un lloc merescut (veritablement o presumptament) per la seva condició de territori on encara és possible triar sense traves i invertir en una esperança que encara no ha caigut en el descrèdit.

La nostàlgia, com suggereix¹ Svetlana Boym, que va ser professora de llengües eslaviques i literatura comparada a la Universitat de Harvard, «és un sentiment de pèrdua i desplaçament, però també un idil·li amb la pròpia fantasia». Mentre que al segle XVII la nostàlgia figurava entre les malalties fàcilment guaribles, per a la qual els metges suïssos, per exemple, recomanaven remeis com ara l'opi, les sangoneres i les excursions a la muntanya, «al tombant del segle XXI, aquesta malaltia passatgera es va convertir en l'afecció incurable que és actualment. El segle XXI es va iniciar sota la forma d'utopia futurista i va anar derivant cap a la nostàlgia». La professora Boym conclou amb el diagnòstic de la situació actual, una «epidèmia mundial de nostàlgia, el desig fervent de viure en una societat dotada de memòria col·lectiva, l'anhel de retrobar la continuïtat en un món dividit en fragments». I el que proposa, tot seguit, és considerar aquesta epidèmia com «un mecanisme de defensa en una època de ritmes de vida accelerats i grans tumults històrics». Aquest «mecanisme de defensa» consisteix, fonamentalment, en «la promesa de reconstruir la pàtria ideal que forma la base de moltes de les ideologies contemporànies més poderoses, la qual cosa ens indueix a la temptació de substituir el pensament

¹ Svetlana BOYM, *The Future of Nostalgia*, Nova York, Basic Books, 2001. [Traducció al castellà, *El futuro de la nostalgia*, Madrid, Antonio Machado, 2015]

crític per la vinculació afectiva». I després ens fa una advertència: «El perill de la nostàlgia és que tendeix a crear confusió entre la pàtria verdadera i la imaginària». En darrer lloc, ens insinua on resideixen possiblement aquests perills: en la varietat «reconstructora» de la nostàlgia, una característica de «la reactivació arreu del món dels nacionalismes, que dona peu a una falsificació antimoderna de la història per mitjà de la recuperació de mites i símbols nacionals i, algunes vegades, a través de l'intercanvi de teories de la conspiració».

Voldria observar, de pas, que la nostàlgia no és sinó una integrant més de la família força nombrosa dels afectes que sentim per «un altre lloc». Aquesta mena d'afecte (representat indirectament per totes les temptacions i paranys que detecta la professora Boym a «l'epidèmia de nostàlgia» actual) ha estat un dels ingredients endèmics i inseparables de la condició humana, com a mínim des del moment —difícil de concretar— en què es produeix la descoberta de «l'arbitrarietat» de les decisions personals. O bé, si som una mica més concrets, aquests ingredients no han variat d'ençà que vam descobrir que la nostra conducta és, i no pot deixar de ser, una qüestió de voluntat, i que (a causa dels paranys naturals de tota projecció) el món d'avui no és sinó un dels múltiples mons possibles i indefinibles, passats, presents i futurs. Aquesta «epidèmia mundial de nostàlgia» en va reemplaçar una altra, a la cursa de relleus de la història, una altra de més gradual però incontenible en la seva expansió arreu de món: l'«epidèmia del frenesí del progrés».

No obstant això, la persecució continua sense interrupcions. Podria canviar de direcció, fins i tot de pista, però no s'aturarà pas. Kafka va provar de definir aquest impuls íntim, inextingible i insaciable que ens governa, i probablement ens seguirà governant pels segles dels segles:

Vaig sentir el toc d'una trompeta i vaig demanar al mosso què significava. No sabia res, no havia sentit cap so. A la porta va aturar-me i em va preguntar:

—On va, senyor?

—No ho sé pas —vaig respondre—, tot just vull partir, vull partir i prou. Només així aconseguiré arribar a la meva meta.

—Vostè coneix la meta, doncs?

—Sí —vaig respondre—. Ja t'ho he dit. Partir és la meva meta.²

✱

² Franz KAFKA, «La partença», dins *Narracions completes*, vol. II, Barcelona, Quaderns Crema, 1982. Traducció de Josep Murgades

Quan ja s'han complert cinc segles d'ençà que Thomas More va posar el nom d'«Utopia» al somni mil·lenari del retorn al paradís o de la creació del cel sobre la Terra, una nova tríada hegeliana formada per una doble negació es disposa, a hores d'ara, a tornar al seu punt de partida. Després que les nostres perspectives d'assolir la felicitat, lligades a partir de More a un *topos* (un indret definit, una *polis*, una ciutat, un estat sobirà, regits tots ells per un governant benèvol i savi) s'hagin desfet i desvinculat de qualsevol *topos* concret, per adoptar un caràcter individual, privat i personalitzat (un «complement» incorporat a cada individu, a l'estil de les «cases» dels cargols), els ha arribat l'hora, a aquestes perspectives, de veure's negades per allò que s'esforçaven a negar elles mateixes amb valentia però més aviat inútilment. D'aquesta doble negació de la utopia imaginada per More, el rebuig de la qual ha donat peu a la seva resurrecció, estan sorgint actualment el que podríem anomenar «retrotopies»: visions situades en un passat perdut, robat o abandonat, però encara no mort del tot, en comptes d'estar lligades a un futur encara per venir, i per tant inexistent, situació similar a la del seu predecessor erradicat dues vegades:

Segons el poeta irlandès Oscar Wilde, tan bon punt arribéssim a la terra de l'abundància, hauríem de fixar la mirada de nou en l'horitzó i tornar a hissar les veles. «El progrés és la realització de les utopies», va deixar escrit. L'horitzó, però, és un full en blanc. La terra de l'abundància està sumida en la boira. Justament quan hauríem hagut d'escometre la tasca històrica d'atorgar un sentit a aquesta existència pròdiga en riqueses, salut i seguretat, ens hem dedicat, en canvi, a sepultar la utopia. No hi ha cap somni nou que la pugui suplir, ja que no ens podem imaginar un món més satisfactori que el que tenim. És un fet que gairebé tots els pares de família dels països benestants tenen la certesa que els seus fills estaran en pitjor situació econòmica que ells: així opinen el 53% de pares australians i el 90% dels francesos. Els pares dels països més afavorits consideren probable que els seus fills visquin (de mitjana) en pitjor situació econòmica que ells.

Així s'expressa Rutger Bregman a la seva obra més recent publicada el 2016: *Utopia for realists* (subtitulada *The Case for a Universal Basic Income, Open Borders, and a 15-hour Workweek*). [Utopia per a realistes: Arguments a favor de la renda bàsica, l'obertura de fronteres i una jornada laboral de 15 hores.]

La privatització i la individualització del concepte de «progrés» i de la recerca d'una vida millor van ser promogudes pels poderosos i adoptades per la majoria dels seus súbdits com un alliberament: una forma de desempallegar-se de les àrdues exigències de la subordinació i la disciplina, si bé a costa dels serveis socials i la protecció de l'Estat. Per a un gran nombre de súbdits cada vegada més important,

els avantatges d'aquest alliberament van anar denotant, d'una manera lenta però sistemàtica, que no eren pas químicament purs, fins i tot que estaven adulterats per dosis considerables i creixents de malastrugança. Les molèsties de les restriccions van donar pas a riscos no menys degradants, temibles i enutjosos, riscos que no poden sinó saturar aquest estat obligatori de confiança en un mateix. El temor de no contribuir i ser penalitzat, fruit de l'antic conformisme i del seu predecessor immediat, es va veure substituït per un pànic a la incompetència no menys anguniós. Mentre les pors d'abans anaven caient en l'oblit i les noves començaven a prendre cos i volada, la promoció i la degradació, el progrés i el retrocés van canviar de lloc i, per a un nombre cada cop més gran de peons empesos a participar per força en aquest joc, el resultat més lògic o previsible era que estaven condemnats al fracàs. Aquesta situació va fer donar un tomb radical a l'opinió i la mentalitat públiques, que van passar de dipositar esperances en un futur incert i sens dubte no gaire fiable, a redipositar-les en un passat que amb prou feines recordaven, però al qual atribuïen un gran valor per la seva presumpta permanència i fiabilitat. Quan té lloc un tomb d'aquesta magnitud, el futur deixa de ser l'hàbitat natural d'esperances i aspiracions legítimes i es transforma en un cau de malsons: és llavors que ens domina el terror de perdre la feina juntament amb la posició social, que ens embarguin la casa amb tots els béns que hem acumulat al llarg de la vida, de veure amb impotència com els nostres fills van lliscant pendent avall i perdent pel camí el benestar i el prestigi, i com totes les aptituds que hem obtingut i memoritzat àrduament es veuen desposseïdes del seu valor al mercat. El camí cap al futur, per increïble que sembli, comença a tenir l'aspecte d'un viarany on imperen la corrupció i la degeneració. ¿Podria ser que el camí que duu al passat no deixés de banda l'oportunitat de convertir-se en un recorregut que ens deslliurés de tots els mals que causen els futurs, cada vegada que es transformen en un present?

Les repercussions d'aquest tomb radical, com miraré d'argumentar en les pàgines següents, són visibles i ben palpables en *tots* els àmbits de la nostra convivència, en la visió emergent del món que se'n desprèn i en les estratègies vitals que insinua i genera aquesta visió del món. El darrer diagnòstic emès per Javier Solana, pel que fa a la influència d'aquestes repercussions en el si de la Unió Europea (un experiment avantguardista destinat a elevar la integració nacional a un grau supranacional) pot servir, amb els mínims retocs, de radiografia d'aquesta deriva cap al passat que es pot observar en tots els altres nivells. Cada nivell disposa d'un llenguatge diferent, però l'utilitza amb el propòsit de transmetre missatges d'una similitud esbalaïdora.

Amb aquestes paraules ho expressa Solana: «La Unió Europea està greument malalta de nostàlgia. No sospira tan sols pel retorn als “temps feliços” —abans que vulnerés presumptament la sobirania nacional—, un anhel que fomenta l’aparició de partits nacionalistes; els mandataris europeus continuen entestats a aplicar solucions del passat a problemes del present». I tot seguit n’explica les causes, basant els seus arguments en les commocions més recents, radicals i comentades...

A partir de la crisi financera mundial del 2008, a les economies més febles de la Unió Europea l’atur va arribar a les seves cotes més altes, sobretot entre la població jove, alhora que les economies més pròsperes es veien obligades a «demostrar solidaritat» tot rescatant països en perill. En facilitar aquests rescats, les economies més fortes també exigien mesures d’austeritat que dificultaven la recuperació econòmica dels destinataris. Pocs països es van mostrar satisfets, i molts van culpar la mateixa Unió i les seves institucions.

... per advertir-nos que acceptar cegament aquestes acusacions és un error molt greu, que amenaça d’allunyar-nos de l’única solució que ens permetria resoldre les dificultats que ens afligeixen, una solució que caldria buscar justificadament amb l’esperança de trobar-la:

Tot i que la penúria econòmica que experimenten molts europeus és ben real, el diagnòstic que fan els nacionalistes de les seves causes és una falsedat. Val a dir que es pot criticar efectivament la UE *per la manera com va gestionar la crisi*, però no se la pot culpar dels desequilibris econòmics mundials que han fomentat els conflictes financers des de l’any 2008. Aquests desequilibris reflecteixen un fenomen molt generalitzat: la globalització. Alguns s’han servit dels seus propis desenganys respecte a la globalització com a excusa per retornar al proteccionisme i als temps presumptament idíl·lics en què les fronteres nacionals eren més fortes. D’altres, que recorden amb enyorança un estat-nació que no va existir mai, s’aferren a la sobirania nacional com a excusa per refusar nous avenços de cara a la integració europea. Els dos grups posen en dubte els fonaments del projecte europeu. El cas, però, és que els falla la memòria i els seus anhels els indueixen a error.³

✱

³ Javier SOLANA, «Europe’s Dangerous Nostalgia» [La nostàlgia perillosa d’Europa], 25-04-2016. Disponible a <<https://www.project-syndicate.org/commentary/nationalism-leaves-europeans-at-risk-by-javier-solana-2016-04?barrier=accessreg>>

El que anomeno «retrotopia» és un derivat de la doble negació que esmentava abans, la negació de la negació de la utopia, és a dir, aquella que té en comú amb el llegat de Thomas More la seva ubicació fixa en un *topos* que gaudeix de sobirania territorial: una terra ferma que pugui proporcionar i, si tot va bé, garantir un mínim d'estabilitat i, per tant, un grau satisfactori de seguretat en un mateix. La retrotopia difereix d'aquest llegat, però, des del moment que aprova, absorbeix i incorpora les contribucions i penalitzacions del seu predecessor immediat, és a dir, la substitució del concepte de «perfecció definitiva» per l'assumpció del caràcter no irrevocable i el dinamisme endèmic de l'ordre que promou. Això té en compte la possibilitat (i la conveniència) d'una successió indefinida de canvis posteriors que aquest concepte invalida i exclou *a priori*. Si hem de ser fidels a l'esperit utòpic, la retrotopia deu el seu estímul a l'esperança de conciliar, a la llarga, la seguretat amb la llibertat, una proesa que, tant la visió original com la seva primera negació, no van aconseguir, o van intentar-ho però van fracassar.

La meua intenció és seguir aquest breu esbós de les giragonses més notables dels cinc segles d'història de la utopia moderna posterior a More, amb el propòsit de desentrellar i descriure algunes de les tendències més destacades del «retorn al futur», incloses en aquesta etapa incipient de la «retrotopia» en el context de la història de la utopia. En particular, la rehabilitació del model tribal de societat, el retorn al concepte d'un jo primordial i impol·lut, predeterminat per factors no culturals o immunes a la cultura i, en conjunt, l'abandonament de l'opinió en voga avui dia (tant a les ciències socials com en el sentir popular) de les característiques essencials i presumptament no negociables i *sine qua non* de «l'ordre civilitzat».

Aquests tres punts de partida no indiquen en absolut un retorn directe a una vida practicada en altre temps, ja que això seria, com va argumentar convincentment Ernest Gellner, una impossibilitat total. Podríem dir (emprant la distinció conceptual de Derrida) que són intents deliberats d'*iteració*, més que no pas de *reiteració*, de l'*status quo ante* que existia, o imaginàvem que havia existit, abans de la segona negació, la imatge del qual, de totes maneres, ha sofert modificacions i adaptacions significatives durant el procés de rememoració selectiva, combinada amb l'oblit igualment selectiu. Tanmateix, són els aspectes genuïns o hipotètics del passat, que creiem haver provat amb bons resultats i després abandonat en excés, o deixat que perdessin vigor d'una manera imprudent, els que serveixen de punts d'orientació o de referència a l'hora de traçar el «full de ruta» que duu a Retrotopia.

Per plantejar adequadament l'idil·li retrotòpic amb el passat, convé, de bon principi, tenir en compte una prevenció. La professora Boym suggereix que, després d'una epidèmia de nostàlgia, «acostuma a esclatar una revolució», i tot seguit

afegeix, lúcidament, que la Revolució Francesa «no va ser conseqüència de l'*ancien régime*, sinó que, en certa mesura, la mateixa revolució va engendrar l'*ancien régime*, li va donar forma, va crear la sensació que havia arribat la fi d'una època i li va conferir una aura daurada». Així mateix, va ser la caiguda del comunisme la que va originar la idea que els darrers anys de l'antiga Unió Soviètica havien estat una «edat d'or en què imperaven l'estabilitat, la fortalesa econòmica i la "normalitat", creença que encara està en voga a la Rússia actual».⁴ En poques paraules: allò a què «retornem», per regla general, quan tenim els nostres somnis nostàlgics, no és el passat «en si mateix», el passat *wie es ist eigentlich gewesen* («com va ser realment»), aquell que Leopold von Ranke recomanava recuperar i representar als historiadors (consell que molts d'aquests historiadors, malgrat la poca unanimitat que suscitava, van escarrassar-se a posar en pràctica). A la seva prestigiosa obra *Què és la història?*,⁵ E. H. Carr afirma el següent:

L'historiador és necessàriament selectiu. El fet de creure en un nucli de fets històrics que existeixen d'una manera objectiva i independent de la interpretació de l'historiador és una fal·làcia absurda, però molt difícil d'erradicar [...] Se solia dir que els fets parlen per ells mateixos. Evidentment, això no és cert. Els fets només parlen quan l'historiador els invoca: és ell qui decideix quins fets salten a escena i en quin ordre o context.⁶

Carr adreçava aquesta argumentació als seus col·legues historiadors, als quals reconeixia el desig de trobar i transmetre la veritat, tota la veritat i res més que la veritat. L'any 1961, quan els primers exemplars de *Què és la història?* van aparèixer a les llibreries, l'ús generalitzat, i fins i tot la vulgaritat, de la «política de la memòria» —un nom en clau de la pràctica d'una selecció i omissió de dades per raons polítiques (en realitat partidistes)— encara no era el secret públic en què s'ha convertit actualment, gràcies, en bona part, a la vivisecció alarmant i esgarrifosa del «Ministeri de la Veritat» imaginat per George Orwell, una institució encarregada d'«actualitzar» (reescriure) contínuament els registres històrics per ajustar-los a les mudadisses directrius estatals. Sigui quin sigui el camí que hagin decidit recórrer els cercadors professionals de la veritat, i per més esforços que hagin esmerçat a

⁴ Svetlana BOYM, *op. cit.*

⁵ E. H. CARR, *What is History?*, Cambridge, Cambridge University Press, 1961. [Traducció al català, *Què és la història?*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2011]

⁶ <http://howitreallywas.typepad.com/how_it_really_was/2005/10/wie_es_eigentli_1.html>

ser fidels a les seves decisions, els seus descobriments i les seves veus no són pas els únics accessibles als fòrums. Ni són necessàriament les més audibles entre les veus en competència, ni tenen assegurada la possibilitat d'arribar a un públic més ampli; d'altra banda, els seus adversaris amb més recursos, com també els inspectors i dirigents més mancats d'escrúpols, acostumen a donar més importància a la utilitat pragmàtica que a la realitat estricta, com a criteri principal a l'hora de separar dels falsos els seus discursos veritaders.

Hi ha molt bones raons per suposar que l'arribada d'internet assenyala la decadència dels Ministeris de la Veritat (encara que, ni de bon tros, el crepuscle de la «política de la memòria històrica»; en tot cas, internet ha fet créixer les oportunitats que es pugui acomplir aquest objectiu i, alhora, ha permès que les seves eines gaudeixin d'una difusió mai vista, i els seus efectes siguin més profunds i transcendents, si bé no gaire més duradors). La defunció dels Ministeris de la Veritat (és a dir, d'un monopoli sense oposició, a les mans dels poderosos, amb la funció de dictar sentències sobre la veracitat d'això i d'allò) encara no ha preparat el terreny perquè els missatges difosos pels cercadors i portaveus de la «realitat» arribin a la consciència general; en tot cas, ha fet que aquest terreny s'ompli encara més d'obstacles i esdevingui tortuós, traïdor i insegur.

A causa de la separació cada cop més acusada entre el poder i la política —és a dir, entre la capacitat per dur a terme accions concretes i per decidir quines accions cal realitzar, que en altre temps s'atorgaven a l'Estat que gaudia de sobirania territorial—, la idea primitiva d'aspirar a la felicitat per mitjà de la concepció i el bastiment d'una societat més hospitalària pel que fa a les necessitats, els somnis i els desitjos humans, va anar agafant un caire cada cop més incert, a manca d'un artífex amb prou aptituds per fer front a la magnitud d'una tasca semblant i assumir les dificultats de la seva immensa complexitat. Com va observar rotundament Peter Drucker⁷ (inspirant-se en part, potser, en la màxima de Margaret Thatcher: TINA, l'acrònim anglès de «No hi ha alternativa» [There Is No Alternative]), ja no podem comptar amb una societat que, d'una vegada per sempre, relaciona la perfecció

⁷ Peter DRUCKER, *The New Realities*, Londres, Butterworth-Heinemann Ltd., 1989. [Traducció al castellà, *Las nuevas realidades*, Barcelona, Edhasa, 1991]

individual amb la social i, per tant, no té cap sentit esperar que la salvació vingui de la societat. I com va expressar Ulrich Beck amb una rotunditat semblant, la conseqüència és que ara correspon a cadascú trobar o adaptar solucions personals als problemes produïts per la societat i posar-les en pràctica, fent servir l'enginy, les habilitats i els recursos que cadascú posseeix. L'objectiu ja no era de crear una societat «millor» (ja que fer-la millor, a la pràctica, ha esdevingut una tasca impossible), sinó millorar la *posició* que ocupa cadascú en aquesta societat fonamentalment i definitivament incorregible. En comptes de distribuir recompenses per als esforços col·lectius destinats a les reformes socials, cadascú s'apropiava pel seu compte dels botins generats per la competència.

✱

La meua intenció, en els capítols següents, és fer un inventari preliminar dels punts de partida més espectaculars, i tal vegada les més influents, relacionats amb l'adveniment dels sentiments i les pràctiques retrotòpiques. ☪